

Hanefî Mezhebinin Deliller Hiyerarşisinde Sahâbî Kavlinin Kıyas Karşısındaki Konumu

Salih ERDEN | 0000-0002-0109-4796 | salih.erden@beun.edu.tr

Dr. Arş. Gör., Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı,
Zonguldak, Türkiye

ROR ID: [01dvabv26](https://orcid.org/01dvabv26)

Öz

Bu çalışma, Hanefî mezhebinin deliller hiyerarşisinde sahâbî kavlinin kıyas karşısındaki konumunu tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, öncelikle sahâbî ve sahâbî kavli kavramları ele alınmış, daha sonra Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının ve Hanefî usulcülerin konuyla ilgili görüşleri ortaya konulmuştur. Son olarak kurucu imamların sahâbî kavli konusunda çelişkili tutum sergilediği iddia edilen üç mesele ve Ebû'l-Hasen el- Kerhî'nin sahâbî kavlinin delil değeri konusunda Hanefî mezhebinden farklı bir görüş ileri sürmesinin olası nedenleri analiz edilmiştir. Çalışmanın bulgularına göre Hanefî mezhebinin kurucu imamları, gerek akıl/kıyas ile anlaşılabilen gerek anlaşılabilen konularda sahâbî kavlini referans almış ve sahâbî kavlini kıyasa tercih etmişlerdir. Kaynaklarda her iki durumda sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiklerine yönelik kurucu imamlardan nakledilen çok sayıda rivâyet bulunmaktadır. Ayrıca pek çok Hanefî usulcü, imamların sahâbî kavline yaklaşımının bu yönde olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan Hanefî usûl bilginleri de kurucu imamlar gibi sahâbî kavlinin her iki durumda kıyasa takdim edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ancak, Kerhî bu konuda farklı bir görüş ortaya koymuş, sahâbî kavlinin akıl yoluyla anlaşılabilen konularda delil değeri olmakla birlikte akıl yoluyla anlaşılabilen meselelerde kıyas karşısında herhangi bir üstünlüğünün bulunmadığını ileri sürmüştür. Onun bu görüşü benimsemesinde Mutezile düşüncesinin etkisi olduğunu gösteren bazı kanıtlar bulunmaktadır. Ayrıca kurucu imamların çelişkili tutum sergilediği iddia edilen üç mesele, onların sahâbî kavlini kıyastan öncelikli kabul ettiklerini gösteren rivayetlerle uyumlu bir şekilde yorumlanabilir.

Anahtar Kelimeler

İslâm Hukuku, Hanefî Mezhebi, Şer'î Deliller, Sahâbî Kavli, Kıyas.

Atıf Bilgisi

Erden, Salih. "Hanefî Mezhebinin Deliller Hiyerarşisinde Sahâbî Kavlinin Kıyas Karşısındaki Konumu". *Düzce İlahiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2024), 84-110. <https://doi.org/10.61272/duid.1485669>

Geliş Tarihi	17.05.2024
Kabul Tarihi	25.06.2024
Yayın Tarihi	30.06.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Bu çalışma, Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN danışmanlığında 27.07.2018 tarihinde tamamlanan “Ebû Hanife’nin Deliller Hiyerarşisinde Sahâbî Kavlinin Konumu” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2018).
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Position of the Qawl al-Sahâbî in the Hierarchy of Evidence of the Hanafî Madhhab Compared to Qiyas

Salih ERDEN | 0000-0002-0109-4796 | salih.erden@beun.edu.tr

Dr. Res. Asst., Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı,
Zonguldak, Türkiye

ROR ID: [01dvabv26](https://orcid.org/01dvabv26)

Abstract

This study aims to determine the position of the *qawl al-sahâbî* in the hierarchy of evidence of the Hanafî madhhab compared to *qiyas*. In the study firstly, the concepts of *sahâbî* and *qawl al-sahâbî* are discussed, then the views of the founding imams of the Hanafî madhhab and the Hanafî methodologists on this issue are presented. Finally, three issues in which the founding imams are alleged to have taken a contradictory stance on the *qawl al-sahâbî* and the possible reasons for Abû al-Ḥasan al-Karhî's different view from the Hanafî madhhab on the evidential value of the *qawl al-sahâbî* are analysed. According to the findings of the study, the founding imams of the Hanafî madhhab took the *qawl al-sahâbî* as a reference and preferred the *qawl al-sahâbî* to *qiyas* in matters that could not be understood by reason and those that could be understood. In the sources, there are many narrations from the founding imams that in both cases, they preferred the *qawl al-sahâbî* to *qiyas*. In addition, many Hanafî jurists have stated that this was the approach of the imams towards the *qawl al-sahâbî*. On the other hand, Hanafî lawyers, like the founding imams, preferred the *qawl al-sahâbî* to *qiyas* in both cases. However, al-Karhî put forward a different view on this issue and argued that although the *qawl al-sahâbî* has evidential value in matters that cannot be understood through reason, it does not have any superiority over *qiyas* in matters that understood through reason. There is some evidence that Mutazilite thought had an influence on his adoption of this view. In addition, the three issues on which the founding imams are alleged to have exhibited contradictory attitudes can be interpreted in accordance with the narrations showing that they prioritised the *qawl al-sahâbî* over *qiyas*.

Keywords

Islamic Law, Hanafî Madhhab, Adilla Sharī'ah, Qawl al-Sahâbî, Qiyas.

Citation

Erden, Salih. "Position of the Qawl al-Sahâbî in the Hierarchy of Evidence of the Hanafî Madhhab Compared to Qiyas". *Düzce Divinity Journal* 8/1 (June 2024), 84-110. <https://doi.org/10.61272/duid.1485669>

Date of Submission	17.05.2024
Date of Acceptance	25.06.2024
Date of Publication	30.06.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	This study is based on the master's thesis titled "The Position of the Companion's Statement in the Evidence Hierarchy of Abu Hanifa," completed under the supervision of Prof. Dr. Abdullah Kahraman on 27.07.2018 (İstanbul: Marmara University, Master's Thesis, 2018). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Usûl-i fıkıh, İslâm hukukunun metodolojik sorunlarını ele alan bir disiplindir. Bu disiplinin temelini şer'î deliller oluşturur. Şer'î delillerin, fıkıh hükümlerini belirlemede merkezi bir rolü bulunmaktadır. Şer'î deliller, usûl-i fıkıh ilminin günümüze ulaşan ilk yazılı metni kabul edilen İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820) *er-Risâle* isimli çalışmasından bu yana kaleme alınan usûl-i fıkıh eserlerinin en önemli bölümlerinden biri olmuştur. İlk defa *er-Risâle*'de ele alınan, Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) ifadesiyle sünnetin nihai uygulaması olan sahâbî kavli delilinin de şer'î deliller içinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Çünkü sahâbe, vahyin muhatabı olan Hz. Peygamber'i görmüş ve onun gözetiminde yetişmiştir. Ayrıca onun birçok haline şahit olmuş ve sözlerini bizzat kendisinden duyma imkânı elde etmiştir. Bu sebeple fıkıh usulü açısından sahâbe sözleri ve uygulamaları naslardan sonra en temel referans kaynaklarından biri olmuştur.

Hanefî usûl âlimleri, sahâbî kavlinin çeşitli türlerini belirlemişlerdir. Bunlardan biri de sahâbe arasında yaygınlık kazanmayıp tâbiîn arasında meşhur olan ve sahâbe arasında muhalefet gördüğüne dair bilgi bulunmayan sahâbî kavlidir. Akıl/kıyas ile kavranamayacak konulardaki bu tür sahâbî kavlinin delil değeri, Hanefî mezhebi içinde tartışmalıdır. Bu çalışma, Hanefî mezhebinin deliller hiyerarşisinde söz konusu sahâbî kavlinin kıyas karşısındaki konumunu incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının ve usul bilginlerinin bu konudaki görüşleri analiz edilmiştir. Çalışma, sahâbî kavli delilinin Hanefî usûlündeki önemini anlamak için kapsamlı bir kaynak incelemesi sunmaktadır.

Hanefî mezhebi açısından sahâbî kavlinin delil değeri konusunu ele alan bazı çalışmalar bulunmaktadır.¹ Ancak söz konusu çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının konuyla ilgili kanaatleri, yalnızca Hanefî usul eserlerinden hareketle değil, kurucu imamların telif ettikleri eserler, Hanefî fûru fıkıh kitapları ve biyografi kaynakları incelenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Öte yandan diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada Kerhî'nin (ö. 340/952) sahâbî kavlinin delil değeri konusunda Hanefî mezhebinden farklı bir görüş ileri sürmesinin muhtemel sebepleri analiz edilmiş, sahâbî kavlinin delil değeri noktasında Kerhî ile aynı kanaate sahip olduğu ileri sürülen Debûsî'nin (ö. 430/1039) sahâbî kavlini kıyastan öncelikli kabul ettiğini gösteren birtakım

¹ bk. Musa Günay, "İmâm Ebû Hanîfe'nin Sahâbî Kavli ile İlgili Görüş ve Uygulamaları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2013); Recep Çetintaş, "Hanefî Mezhebinde Sahâbî Kavlinin Hüccet Değeri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2017).

argümanlar ortaya konulmuştur. Ayrıca kurucu imamların sahâbî kavri konusunda çelişkili tutum sergilediği iddia edilen üç mesele detaylı olarak incelenmiştir.

1. Usul Bilginlerinin Sözü'nün Delil Değerini Tartıştıkları Sahâbî

Sahâbî kavramı birçok hadis ve fıkıh usul bilgini tarafından farklı şekilde tarif edilmiştir. Hadis ve usûl bilginlerinin sahâbî tanımları karşılaştırıldığında, muhaddislerin daha geniş, usûlcülerin ise daha dar bir çerçeve çizdiği görölmektedir. Hadis bilginleri sahâbî tanımlarında yalnızca "uzun süreli beraberlik" ve "ilim elde etme" gibi lafzın sözlük anlamlarını esas almış, bu sebeple onların tanımları genel ve kuşatıcı bir nitelikte olmuştur.² Usûl bilginleri ise lafzın sözlük anlamını bir tarafa bırakıp örfî anlamını esas alarak, bu kişilerin sadece Hz. Peygamber'i görmekle kalmayıp İslâm dininin doğru bir şekilde öğrenecek kadar uzun bir süre onunla beraber olması gerektiğini vurgulamış, bu nedenle onların tanımları hadis bilginlerinin tanımlarına kıyasla daha dar kapsamlı olmuştur.³ Bu farklılığın bir neticesi olarak, muhaddislere göre Müslüman olarak Hz. Peygamber'i gören herkes sahâbî sayılırken, usûlcülere göre sadece Hz. Peygamber ile uzun bir vakit beraber olup onun ilmî mirasından faydalananlar sahâbî olarak adlandırılmıştır. Ayrıca usul bilginlerine göre Hz. Peygamber ile uzun vakit geçirmeyen kişi masum olmadığından, rivâyetinin kabul edilmesi hususunda tezkiye ve ta'dîl gerekirken, hadis bilginlerine göre

² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Mustafa Dib Boga (Beyrut: Dâr'u İbn-i Kesîr, 1987), "Fezâilü's-Sahâbe", 1; Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbn Salâh, *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadis*, thk. Abdullatif el-Hemim-Mahir Yasin el-Fahl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 396; Ebû 'Abdullah Bedreddîn Muḥammed Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ fi usûli'l-fikh* (Mısır: Dâru'l-kütübi, 1994), 3/59; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el- Bağdâdî Hatîb el- Bağdâdî, *el-Kifâye fi ma'rifeti usûl-i ilm-ir-rivâye* (Mısır: Dâr-ü'l-Hüdâ, 2002), 1/192.

³ Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî Ebû'l-Hüseyin el-Basrî, *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Halil el-Mis (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 2/172; Ebû Muḥammed 'Alî b Ahmed b Şa'îd el-Endelusî İbn Hazm, *el-İḥkâm fi usûli'l-aḥkâm*, thk. eş-Şeyḥ Ahmed Muḥammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1926), 5/89; Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed b. Süleyman el-Eşgar (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/309; Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî*, thk. Abdullah Mahmud Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/560; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 2/262; Zerkeşî, *Baḥrû'l-muḥîṭ*, 3/359.

kısa ya da uzun Hz. Peygamber ile birlikte olan herkes adaletli kabul edildiğinden rivayetinin kabul edilmesi için tezkiye ve ta'dîle ihtiyaç yoktur.⁴

Esasında iki grubun tanımladığı şahsiyete bakıldığında hadis ve usûl bilginleri arasındaki bu farklılığın tabii olduğunu söylenebilir. Çünkü usulcülerin belirttiği sahâbî, Hz. Peygamber ile karşılaşmanın dışında dini konularda içtihat edebilen, hukuki görüş bildirebilen, dini hükümleri derinlemesine kavrayan bir hukukçu ya da sahâbîler içinde öne çıkan bir zattır. Bu nitelikler ise, yalnızca uzun zaman Hz. Peygamber ile birlikteliği olmuş ve ilmi açıdan ondan yararlanmış şahıslarda mevcut olabilir. Onu yalnızca bir defa görmüş bir şahsın ise ondan ilmi anlamda istifade etmesi beklenemez. Bu nedenle usul ehli, ehl-i hadisten farklı olarak çöllerde yaşayıp sadece bir kere Hz. Peygamber ile karşılaşmış, sonrasında onunla hiçbir araya gelmemiş birini, aranan hususi mana kendisinde bulunmadığı için sahâbî tanımının haricinde tutar.

Usûl alimlerinin sahâbe tanımından da anlaşılacağı gibi Hz. Peygamber ile aynı çağda yaşamış, onu bizzat görmüş ve onunla zaman geçirmiş tüm sahabîler ne Hz. Peygamber'e olan samimiyetleri ne de ona karşı gösterdikleri bağlılık açısından aynı düzeyde değillerdi. Bazıları, Hz. Peygamber'i görmekle kalmayıp, içtihat etme yeteneğine de sahipti. Bazıları ise bu düzeye ulaşamamıştı. Bu durumu tâbiîn alimlerinden Mesrûk b. Ecdâ' el-Hemedânî (ö. 63/683 [?]) şöyle ifade etmiştir: "Hz. Peygamber'in arkadaşlarından altı kişi hüküm verirdi. Bunlar Ömer, Ali, Abdullah, Übey, Zeyd ve Ebû Mûsâ idi." Yine, tâbiînin önde gelenlerinden Şa'bî (ö. 104/722) bu konuda şu sözleri sarf etmiştir: "Bilgi, Hz. Peygamber'in arkadaşlarından altı kişiden alınırdı. Bunlar arasında Ömer, Abdullah b. Mes'ûd ve Zeyd b. Sâbit kendi aralarında, Ali, Ebû Mûsâ ve Übey ise kendi aralarında bilgi alışverişinde bulunur, bilgi birikimi açısından birbirlerine benzerlerdi."⁵

Sahâbeyi bizzat tanıyan ve onları gözlemleyen tâbiîn alimleri, tüm sahâbîlerin aynı seviyede olmadığını, aralarında fıkıh bilgisi bakımından üstün olanların bulunduğunu ifade etmişlerdir. Keza Hanefî usulcüler de sözünün delil değeri olan ve kavli karşısında kıyasın bırakılacağı sahâbînin, fakih ve içtihat edebilen bir sahabî olduğunu belirtmişlerdir. Nitekim, bazı Hanefî kaynaklarında Ebû Hanîfe'nin sadece, ehl-i fetvâ olan Osman, Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs, Zeyd b. Sâbit ve Muâz b. Cebel ile bunlar düzeyindeki sahâbîleri taklit edeceği ve onlara muhalif olmayacağı

⁴ Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekkî, *Teysirû't-Tahrîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 3/68.

⁵ Ebûbekir Ahmed b Hüseyin b Ali el-Beyhakî, *el-Medhal ilâ süneni'l-kübra*, thk. Muhammed Ziyâurahman el-Azimi (Kuveyt: Dâru'l-Hulefa li'l-Kitabî'l-İslâmî, ts.), 160-161.

aktarılmaktadır.⁶ Ayrıca Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944), Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının sözünü delil kabul edip, kıyasa tercih ettikleri sahâbenin, mutlak sahâbe değil fetva verme yetisine sahip sahâbe olduğunu aktarmıştır.⁷ Keza Debûsî, sahâbî kavlinin delil değeri noktasında kanıt olarak gösterilen “Ashâbım gökteki yıldızlar gibidir. Hangisine tâbi olsanız hidayete erersiniz.”⁸ hadisinde geçen “ashabım” ifadesinin genel anlamda olmayıp, Hz. Peygamber’in bu ifadeyle bütün sahâbîleri değil yalnızca fıkhi konularda bilgi sahibi olanları kastettiğini, çünkü sahâbe içerisinde bedeviler gibi ittifakla taklidi meşru olmayan kişilerin yer aldığını belirtmiştir.⁹ Benzer şekilde Serahsî, sözünün delil değeri bulunan ve kavli karşısında kıyasın terk edileceği sahâbînin fıkıh alanında derin bilgi sahibi olan sahâbî olduğunu ifade etmiştir.¹⁰ Yine Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330) “Delil değeri tartışılan sahâbeden maksat, yalnızca fakih olanlardır, diğerleri değildir.” diyerek bu durumu açıkça ifade etmiştir.¹¹ Bunun dışında, sonraki dönem Hanefî fıkıh bilginlerinden Bahrululûm el-Leknevî (ö. 1303/1886) “Usul alimlerinin sözünün delil değerini tartıştıkları sahâbe, fetih Müslümanları değil, Hz. Peygamber ile beraber olmuş ve onun ahlakını benimsemiş kişilerdir.” sözleriyle sözünün delil değeri tartışılan sahâbenin seçkin sahâbîler olduğunu vurgulamıştır.¹²

2. Usul Bilginleri Tarafından Delil Değeri Tartışılan Sahâbî Kavli

Sahâbî sözleri, fıkıh kaynaklarında *kavlu’s-sahâbî*, *ekâvîlu’s-sahâbe*, *re’yu’s-sahâbî*, *fetvâ’s-sahâbî*, *hukmu’s-sahâbî*, *tefsîru’s-sahâbî* ve *mezhebû’s-sahâbî* gibi

⁶ Ebû Hafs (Ebû Muhammed) Hüsâmüddîn es-Sadrü’ş-şehîd Ömer b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî, *Kitabü Şerhi Edebi’l-kâdi li’l-Hassâf*, thk. Muhyî Hilâl Serhân (Bağdâd: Matbatü’l-İrşad, 1977), 1/183; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr şerhu usûli’l-Pezdevî*, 3/333.

⁷ Alâu’ddîn Ebûbekir Muḥammed b. Aḥmed es-‘Semerkandî, *Mîzânul’-uşul fi netâici’l-‘ukûl*, thk. Muḥammed Zekî ‘Abdilberr (Katar: Maṭâbi‘u’ d-Dûha’l-Hadîse, 1984), 492.

⁸ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî İbn Abdülber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, thk. Ebî’l-Eşbal ez-Züheyri (Suudi Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1994), 2/956; Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *et-Telhîsü’l-habîr fi tahrîci ehâdîsi Râfi’i’l-kebîr* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1989), 4/462.

⁹ Ebû Zeyd ‘Abdillâh b. Muḥammed b. ‘Ömer b. İsâ Debûsî, *Taḳvîmu’l-edille*, thk. Ḥalîl Muḥyiddin el-Meys (b.y.: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001), 257.

¹⁰ Ebû Bekr Şemsü’l-e’imme Muḥammed b. Ebî Sehl Aḥmed es-Serahsî, *el-Mebşuṭ* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1993), 8/140, 12/129, 13/30, 18/54.

¹¹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr şerhu usûli’l-Pezdevî*, 3/333.

¹² Bahrululûm Ebû’l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmüddîn b. Kutbiddîn el-Ensârî es-Sihâlevî el-Leknevî, *Fevâtilu’r-rahâmût fi şerhi Müsellemi’s-sübût*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2002), 2/232.

terimlerle ifade edilmiştir. Ayrıca kimi zaman *sünnet*, *hadis*, *haber* ve *eser* gibi kavramlar da sahâbî kavlini belirtmek amacıyla kullanılmıştır.¹³

Sahâbî kavlinin şer'î bir delil olup olmadığı meselesi ilk defa Şâfiî'nin *er-Risâle* adlı usûl kitabında *ekâvîlü's-sahâbî* başlığı altında ele alınmıştır. Sonraki usûl kitaplarında ise *taklîdü's-sahâbî*, *ittibâu's-sahâbî*, *kaulü's-sahâbî*, *mezhebü's-sahâbî* ve *mutâba'tü eshâbî'n-nebî* gibi farklı başlıklar altında incelenmiştir.¹⁴ Hanefî usûl kitaplarında ise ilk defa Ebû Bekr el-Cessâs'ın (ö. 370/981) *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı kitabında tartışmalı bir mevzu olarak yerini almıştır.¹⁵

Hanefî usûl âlimleri, sahâbî kavlinin çeşitli türlerini belirlemişlerdir. Bunlar arasından akıl/kıyas ile kavranmayacak konulardaki sahâbî kavlinin delil değeri Hanefî mezhebi içerisinde tartışmalıdır.¹⁶ Fakat bu kavlin niteliği hicrî altıncı asra kadar tam olarak belirlenememiştir. Bu konuda bazı Hanefî usulcüler, soyut ifadeler kullanırken, bazıları somut örnekler vererek tartışma noktasını açıklama

¹³ Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. el-Ḥasen b. Ferḳad eş- Şeybani, *el-Aşl*, thk. Muḥammed Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 2012), 12/1/134, 3/3, 5/89; Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. el-Ḥasen b. Ferḳad eş- Şeybani, *el-Hüccce alâ ehl-i Medine*, thk. Mehdi Ḥasen el-Keylânî el-Kâdirî (Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1982), 1/24; Ebû Abdillâh Muḥammed b. İdrîs b. Abbâs eş- Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, 1990), 2/31, 2/65; Seraḥsî, *el-Meḥşuṭ*, 11/251; Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî, *el-Muḥîtü'l-burhânî fi'l-fıkhî Nu'mânî*, thk. 'Abdü'l-Kerim Şâmî el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 1/38; Ebû Muḥammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muḥammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *el-Muḡni şerhu Muhtasari'l-Hirakî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabi, 1985), 2/280; Ebü'l-Hasen Alî b. Muḥammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdü, *el-Hâvî'l-kebir fi fıkhî mezhebi'l-İmamü's-Şâfiî*, thk. Şeyh Ali Muḥammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 8/522. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Hacı Yunus Apaydın, "Sahâbî Sözü'nün Hukukî Değeri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 324.

¹⁴ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâi en-Nisâbü'nî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkh*, thk. Şalâh b. Muḥammed b. 'Aveyde (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 2/2/834; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/404; Ebü'l-Hasen Seyfuddîn 'Alî b Muḥammed b Sâlim es-Sa'lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-aḥkâm*, thk. 'Abdurrezzâk Afîfî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, ts.), 4/4/210; Ebü İshâk İbrâhîm b Musâ b Muḥammed el-Laḥmî eş-Şâtîbî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebü 'Ubeyde Meşhûr b. Ḥasan Alu Selmân (Huber: Dâru İbni 'Affân, 1417), 7/4/132.

¹⁵ Ebü Bekir Ahmed b. Alî er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf el-Kuveytiyye, 1994), 3/361-369.

¹⁶ Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/339; Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, 28-34, 299; Faḥru'l-İslâm Ebu'l-'Usr Pezdevî, *Kenzü'l-vüṣul ilâ ma'rifeti'l-üşul* (Karaçi: Matbaatü Cavit Biris, ts.), 239-247; Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muḥammed b. Ebî Sehl Aḥmed es-Seraḥsî, *Usûlü's-Seraḥsî* (Haydarâbâd: Lecnetu İhyâi'l-Me'ârifî'n-Nu'mâniyye, 1395), 1/295-320, 2/112; 'Semerkandî, *Mizânul'-uşûl*, 495. Sahâbî kavli türleri hakkında detaylı bilgi için bk. Salih Erden, *Ebû Hanîfe'nin Deliller Hiyerarşisinde Sahâbî Kavlinin Konumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 57-73.

yoluna gitmişlerdir. Örneğin Cessas ve Pezdevî, ihtilâflı olan sahâbî kavlini “Başka bir sahâbînin karşı çıkmadığı/muhalifi bilinmeyen sahâbî sözü” olarak tanımlarken,¹⁷ Lâmişi (ö. 522/1127) tartışma noktasını “Umum-u belvâdan olmayan bir meselede fetva verebilen bir sahâbînin sözüdür. Bunun aksini gösteren başka bir sahâbî kavli de bulunmamaktadır.” şeklinde,¹⁸ Semerkandî (ö. 539/1144) de “Kaçınılmaz olan yahut yaygınlığı sebebiyle bilinmemesi mümkün olmayan olayların dışında bir konu hakkında fetva verebilen bir sahâbî sözüdür. Bu söze diğer sahabiler tarafından karşı çıkılmamıştır.” şeklinde tanımlamıştır.¹⁹

Buradan hareketle tartışma noktasının hicrî IV-V. asırda henüz net değilken hicrî VI.-VII. asra gelindiğinde Lâmişi ve Semerkandî'nin açıklamaları ile tam olarak netleştiği söylenebilir. Ayrıca buradan yola çıkarak, Hanefî usûl bilginleri arasında delil değeri sorgulanan sahâbî sözünün, umum-u belvâdan olmayan bir meselede sahâbe devrinde yaygınlaşmayıp tabiîn döneminde şöhret bulan ve sahâbe arasında muhalefet gördüğüne dair bilgi bulunmayan fakih sahâbî kavli olduğu ifade edilebilir. Hanefî usûl âlimleri, bu tür sahâbî kavlinin diğer sahâbîler için delil olmadığı konusunda hemfikir olmakla birlikte, tabii ve sonrası için delil olup olmadığı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.²⁰

3. Hanefî Mezhebinin Sahâbî Kavlinin Delil Değeri Hakkındaki Kanaati

3. 1. Kurucu İmamların Kanaati

Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Kur'an, Sünnet ve icmâdan sonra sahâbî kavliyle amel ettiği ve onu kıyastan üstün tuttuğuna dair, senetli ve senetsiz çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlere eserlerinde yer verenler arasında pek çok Hanefî fakih yer almaktadır.²¹ Ayrıca Kudûrî (ö. 428/1037), İbn Mâze (ö.

¹⁷ Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/361; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşul ilâ ma'rifeti'l-usul*, 236.

¹⁸ Ebû Senâ' Mahmud b. Zeyd el-Lâmişi, *Kitâb fi usûlü'l-fikh*, thk. Abdül Mecid et-Türkî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995), 153.

¹⁹ 'Semerkandî, *Mizânul'-uşûl*, 482.

²⁰ Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/361; Debûsî, *Takvîmu'l-edile*, 256; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşul ilâ ma'rifeti'l-usul*, 234; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/105.

²¹ Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/361; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *et-Tecrîd*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc (Kahire: Dâru's-Selâm, 2006), 6/2919, 9/4735, 7/3401, 11/5893; Abdelouahad Jahdani, *Kitâb Masâil al-Hilâf fi Usûl al-Fiqh Les problèmes de divergences en méthodologie juridique de Husayn b. 'Alî al-Saymarî* (Marseille: Phd Thesis, ts.), 220; 'Semerkandî, *Mizânul'-uşûl*, 481; İbn Mâze, *Kitabü Şerhi Edebi'l-kâdi lil Hassâf*, 1/186; Ebû Bekir b Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î fi tertibi'ş-şerâ'î* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 7/5; Burhâneddin Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fikhi Nu'mânî*, 8/9; Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Misrî, *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsî'l-İslâmî, 1970), 1/144, 151.

536/1141), Kâsânî (ö. 587/1191) ve Takıyyüddîn et-Temîmî (ö. 1010/1601) olmak üzere birçok Hanefî fakih Ebû Hanîfe'ye göre sahâbî kavlinin kıyastan öncelikli olduğunu belirtmiştir.²² Aynı şekilde Ebû'l-Mansûr el-Mâtürîdî, Cessâs ve Saymerî Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiğini açıkça ifade etmişlerdir.²³ Yine son dönem Osmanlı âlimi Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952) ve Mısırlı âlim Muhammed Ebû Zehre (ö. 1390/1974) de bu görüşü paylaşmaktadır.²⁴ Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin, sahâbî kavli karşısında kıyası terk ettiği ve sahâbî kavli bulunduğu durumlarda kıyasa bakarak hüküm vermediği noktasında birçok kanıt bulunmaktadır.

Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin eserlerine bakıldığında onların da tıpkı Ebû Hanîfe gibi sahâbî kavliyle amel ettikleri ve onu kıyastan üstün tuttukları görülmektedir.²⁵ Nitekim Ebû Yûsuf, "Bu konuda kıyas şöyledir, ancak ben eser sebebiyle kıyası bıraktım." diyerek bunu açıkça belirtmiştir.²⁶ Ayrıca Kerhî, Ebû Yûsuf'un "eser" kelimesiyle diğer sahâbîlerin muhalefet etmediği sahâbî kavlini kastettiğini, ona göre sahâbeden muhalefet eden olmadığı sürece sahâbî kavliyle amel etmenin kıyastan daha doğru olduğunu ve onun sahâbî kavli karşısında kıyası terk ettiğini ifade etmiştir.²⁷ Keza Hâkim eş-Şehîd'in *el-Kâfi* isimli eserinde geçtiği üzere Şeybânî, içtihat ederken önce Kitap ve Sünnet'e, ardından sahâbî sözlerine bakılmasını, eğer sahâbî kavli mevcut değilse, kıyas yapılmasının caiz olduğunu dile getirmiştir.²⁸ Yine Şeybânî, *el-Hüccce alâ ehl-i Medine* adlı eserinde sahâbî kavlinin kıyastan öncelikli olduğunu ve sahâbî kavillerine uymanın zorunluluğunu vurgulamış ve bu noktada birçok söz sarf etmiştir. Bunlardan

²² Kudûrî, *et-Tecrîd*, 6/2919, 9/4735, 7/3401, 11/5893; Burhâneddin Buhârî, *el-Muhtitü'l-burhânî fi'l-fıkhi Nu'mânî*, 8/9; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'*, 7/5; İbn Mâze, *Kitabü Şerhi Edebi'l-kâdi li'l-Hassâf*, 1/186; Takıyyüddîn Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/144, 151.

²³ Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/361; Saymerî, *Kitâb Mesâil al-Hilâf fi Usûl al-Fiqh*, 220; Semerkandî, *Mizânul'-uşûl*, 481;

²⁴ Zâhid el-Kevserî, *Fıkhu ehl-i Irâk ve hadîsühüm*, thk. Muhammed Salim Ebû Âsî (Kahire: Dâru'l-Besâir, 2009), 52; Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Muhammed Ebû Zehre, *el-İmâm Ebû Hanîfe Hayâtühü ve 'âsruh ârâ'ühü ve fıkhuhü* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1991), 268-269.

²⁵ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *el-Harâc*, thk. Sa'd Hasan Muhammed Taha 'Abdurra'ûf Sa'd (b.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.), 82, 114, 184; Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *İhtilafü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leyla*, thk. Ebu'l Vefâ el-Afgânî (Hindistan: Lecnetü İhyâ'i'l-Ma'ârif en-Nu'maniyye, ts.), 1/42; Şeybânî, *el-Hüccce*, 3/ 58, 311, 575.

²⁶ Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/361.

²⁷ Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/361.

²⁸ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî, *el-Kâfi*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 922), vr. 313a.

bazıları şu şekildedir: “Sahâbî kavli varken kıyas yapılmaz.”²⁹, “Hadis ve sahâbî kavli varken kıyasa ihtiyaç yoktur. Eğer elinizde Hz. Peygamber’in bir hadisi ya da sahâbî kavli olsaydı, kesinlikle bunu kanıt olarak sunardınız. O halde söylediğiniz sizin şahsi görüşünüzdür. Bu ise, bir kanıt sunmadığınız sürece kabul edilemez.”³⁰ Şeybânî bu sözleriyle sahâbî sözünün kıyastan öncelikli olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir. İlâveten onun, bazen sahâbî sözüne kıyas ederek hüküm verdiğini belirtmesi³¹ Şeybânî açısından bakıldığında sahâbî sözünün kıyastan mukaddem bir delil olduğunu göstermektedir. Yine Serahsî, Şeybânî’nin “Onda da yoksa ashâbından gelenlerle” ifadesinden hareketle onun sahâbî kavlini kıyasa takdim ettiğini belirtmiştir.³² Bunun yanı sıra kaynaklarda Ebû Yûsuf ve Şeybânî’nin sahâbî sözünü kıyastan öncelikli kabul ettiğini gösteren birçok rivayet yer almaktadır.³³ Ayrıca birçok Hanefî usûlcü, Ebû Yûsuf ve Şeybânî’ye göre sahâbî sözünün kıyastan öncelikli bir hüccet olduğunu açıkça belirtmiştir.³⁴

Ancak, Ebû'l-Hasen el-Kerhî, sahâbî kavli hakkında Ebû Hanîfe’den “Sahâbe bir hususta ittifak ederse, onu benimseriz. Tâbiîn ittifak ederse, onlarla rekabet ederiz.” ifadeleri dışında başka bir nakil aktarılmadığını ve ona göre akıl ile anlaşılabilen konularda sâhâbî kavlinin hüccet değeri bulunmadığını, kıyastan mukaddem bir delil olmadığını ileri sürmüştür.³⁵ Öte yandan başta Debûsî olmak üzere birçok Hanefî usul bilgini gerek Ebu Hanîfe’nin gerek Ebû Yûsuf ve Şeybânî’nin kimi zaman sahâbî kavliyle kimi zaman kıyasa hüküm verdiklerini ve onların bu konudaki tatbikatlarının birleşmediğini iddia etmiştir.³⁶ Fakat, kurucu imamların sahâbî kavline olan yaklaşımlarıyla ilgili bu

²⁹ Şeybânî, *el-Hücce*, 1/204.

³⁰ Şeybânî, *el-Hücce*, 2/514. Şeybânî’nin ilgili konuda sarf ettiği diğer ifadeler şu şekildedir: “Sahâbeden daha fakih bir nesil gelmedi. En doğru fıkıh onlarıdır. Onlar Resûlüllâh’a bizden daha yakındır. Eğer onlar bir şeyin kötü olduğunu belirtiyorsa o şeyden kaçın.”, “İbn Ömer’in sözleriyle hareket eden kimse yanlış bir iş yapmış olmaz. Zira o, Müslümanların önderidir.”, “Hz. Ömer, Resûlüllâh’ın sünnetini en iyi bilendir.”, “Kimse Hz. Ömer’in kavlini göz ardı edemez.” bk. Şeybânî, *el-Hücce*, 1/204.

³¹ Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfi*, vr. 313a.

³² Serahsî, *el-Mebşut*, 16/83.

³³ İbn Abdülber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/759, 856; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsbehânî, *el-Hücce fi beyâni’l-mehicce*, thk. Muhammed b. Rebî b. Hâdî (Riyad: Dâru’r-Râye, 1999), 2/430; Zâhid el-Kevserî, *Hüsni’-t-tekâdî fi sîreti’l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî* (Dâru’l-Envâr: Mısır, 1948), 52.

³⁴ Ceşşâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 3/361; Saymerî, *Kitâb Masâil al-Hilâf fi Usûl al-Fiqh*, 318; Pezdevî, *Kenzü’l-vüşul ilâ marîfeti’l-üşul*, 254; Serahsî, *Usûlû’s-Serahsî*, 2/105; ‘Semerkandî, *Mizânul’-uşûl*, 481.

³⁵ Ceşşâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 3/361.

³⁶ Debûsî, *Taḫvîmu’l-edille*, 256; Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-

iddia, birçok Hanefî fakih tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. Söz gelimi Hanefî fakih Takıyyüddîn et-Temîmî, Kerhî gibi Ebû Hanîfe'den sahâbî kavlinin kıyastan öncelikli olduğu konusunda rivayet gelmediğini iddia edenleri şu şekilde tenkit etmiştir: "Ebû Hanîfe kıyası sahâbî kavline takdim etmedi. Bunu aksini iddia eden kimse, rivayet ilminden mahrumdur. Yalnız ona muhalif olanlar, onun kıyası sahâbî kavline takdim ettiğini iddia etmiştir."³⁷ Yine Ebû Hanîfe'nin kıyası sahâbî kavline takdim ettiği iddiasına katılmayan Muhammed Ebû Zehre (ö. 1390/1974) Kerhî'yi şu sözlerle eleştirmiştir:

"Kerhî, Ebû Hanîfe'nin bazı fer'i meselelerde verdiği hükümlere dayanarak, Ebû Hanîfe'nin yalnızca akılla anlaşılabilen konularda sahâbî görüşlerini referans aldığı sonucuna ulaşmıştır. Ancak bu çıkarım, Ebû Hanîfe'den aktarılan rivayet³⁸ ile uyuşmamaktadır. Bu durumda hangisine itibar etmeliyiz? Onun ifadesine mi yoksa Kerhî'nin çıkarımına mı? Elbette onun ifadesini esas almalıyız. Ayrıca görünüşte Ebû Hanîfe'nin ifadeleriyle çatışan fer'î örnekleri de onun açıklamalarına uyumlu bir şekilde yorumlamak mümkündür. Esasında bunlar arasında bir çelişki de bulunmamaktadır. Bu çelişkiyi ileri süren kişi, ilk olarak Ebû Hanîfe'nin ilgili konuda sahâbî fetvası olduğu halde kıyas sebebiyle onu terk ettiğini ve konuyla ilgili başka bir sahâbî görüşünün bulunmadığını kanıtlamak zorundadır. Ancak bu iddiayı öne sürenlerin hiçbiri bunu

Hucendî Habbâzî, *el-Muğnî fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Muzhir Bekâ (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l Âlî ve İhyâi türâsî'l-İslami, 1903), 268; Kıvâmüddîn Emîr Kâtib b. Emîr Ömer b. Emîr Gâzî el-Fârâbî İtkânî, *eş-Şâmil fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Carullah, 5, 488), vr. 27a, 27b; İbn Melek, *Şerhu Menârî'l-envâr fi Usûli'l Fikh*, thk. Muhammed Ali Beyzun (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1890), 253; Muhammed b. Hamza b. Muhammed Şemseddin Fenârî Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi fi usûli's-serâi*, thk. Muhammed Hasan İsmail, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 2/38-39; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdillhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbn Hümâm, *et-Tahrîr fi usûli'l-fikh*, thk. Mustafa el-Bâbî el-Halebî (Mısır: Külliyyetü's-Şerîa bi'l-Ezherî's-Şerîf, 1932), 361; İbn Emîru Hâc, *et-Tahrîr ve't-Tahbîr*, 2/310; Emîr Padişah, *Teyrirü't-Tahrîr*, 3/133; Mustafa Hulusi Güzelhîsârî, *Menafi'u'd-dekâ'ik fi şerhi Mecâmi'i'l-hakâ'ik* (İstanbul: Şirketü Sahafîyye-i Osmânî, 1891), 218.

³⁷ Takıyyüddîn Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/151.

³⁸ Bir konuda hüküm vereceğim vakit ilk olarak Kur'an'a müracaat ederim. Eğer Kur'an'da bir hüküm bulamazsam, Peygamber'in sünnetine yönelirim. Kur'an ve sünnetten bir hüküm çıkaramazsam, sahâbîlerinin beyanlarına bakarım. Onlardan istediğim birinin ifadesini kabul eder, istemediğimi bırakırım. Fakat onların ifadelerini terk edip başka kişilerin ifadelerini tercih etmem. İş, İbrahim Nehai, Şabi, İbn Sirin, Ata, Said b. Müseyyeb gibi kişilere dayandığında, ben de onlar gibi içtihat ederim. bk. Ebû'l Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. el-Haris b. Ebi'l Avvâm es-es-Sa'dî İbn Ebi'l Avvâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahhârûhu ve menâkibühü*, thk. Latîfû'r-Rahmân el-Behrâicî el-Kâsîmî (Mekke: Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010), 98; Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî, *Ahhârû Ebî Hanîfe ve Eshabihi* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1985), 24.

kanıtlayamamıştır. Dolayısıyla pek çok kişi Ebû Hanîfe'nin sahâbî sözlerini kıyastan öncelikli kabul ettiğine yönelik aktarımda bulunurken ve onun pek çok fûru meseledeki istinabatı bunu teyit ederken, hiç kimsenin Ebû Hanîfe'nin kıyas karşısında sahâbî görüşlerini terk ettiğini iddia etmeye hakkının olmadığını belirtebiliriz.”³⁹

3. 2. Usûlcülerin Kanaati

Hanefî usulcülerin kahir ekseriyeti de tıpkı kurucu imamlar gibi gerek akılla kavranabilen gerek kavranamayan konularda sahâbî kavliyle amel etmenin gerekli olduğunu ve sahâbî kavli varken kıyasa başvurmanın kabul edilemeyeceğini savunmuştur. Tespit edilebildiği kadarıyla bu görüşü açık bir şekilde ilk dile getiren Hanefî usul bilgini, Ebû Saîd el-Berdâî (ö. 317/930)'dir. Cessâs'ın ifadesine göre Berdâî, sahâbî kavlinin delil değeri hakkında şu sözleri sarf etmiştir: “Sahâbî sözü hüccettir. O varken kıyasa bakılmaz.”⁴⁰ Yine Debûsî, Pezdevî, Serahsî ve Semerkandî konuyla ilgili Berdâî'den “Sahâbîyi taklîd etmek vaciptir. Sahâbî kavli karşısında kıyas terk edilir. Biz meşâyihimizi bu tavır üzerine gördük.” sözlerini aktarmıştır.⁴¹

Berdâî'nin yanı sıra bu görüş, neredeyse Hanefî fıkıh bilginlerinin tamamı tarafından savunulmuştur.⁴² Ancak, sahâbî kavlinin kıyastan üstün olduğunu savunan Hanefî fakihler, sahâbî kavlini mutlak olarak kabul etmemişler, onu bazı şartlara bağlamışlardır. Hanefîlere göre sahâbî kavlinin kıyasa takdim edilebilmesi için gerekli olan şartları aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

³⁹ Muhammed Ebû Zehre, *el-Îmâm Ebû Hanîfe Hayâtühû ve 'âsruh ârâ'ühû ve fikhuhû*, 268-269.

⁴⁰ Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/361.

⁴¹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 256; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşul ilâ ma'rifeti'l-ûsul*, 234; Semerkandî, *Mizânul'-uşûl*, 481.

⁴² Ebû Bekir el-Ceşşâs, *Şerhu muhtaşari't-Taḥâvî*, thk. 'İşmetullah İnâyetullah Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye-Dâru's-sirâc, 2010), 8/8/ 8, 9, 22, 23; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 3/1506, 10/5226, 11/5893; Saymerî, *Kitâb Masâil al-Hilâf fi Usûl*, 220; Serahsî, *Usûlû's-Serahsî*, 8/40, 13/30, 16/83, 18/54; Lâmişî, *Kitâb fi usûlû'l-fikh*, 154-157; 'Semerkandî, *Mizânul'-uşûl*, 481; Cemâlüddin Ebû Muhammed 'Ali b. Yahya Zekerîyya b. Mes'ûd el-Enşârî, *el-Lübâb fi'l-Cem'î beyne's-Sünneti ve'l-Kitâb* (Dimaşk-Beyrut: Daru'l-Kalem-Daru's-Şâmiyye, 1994), 2/491; İbn Mâze, *Kitabü Şerhi Edebi'l-kâdi li'l-Hassâf*, 1/79-82; Ebû'l-Hasen (Hüseyn) Rüknüslâm Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed Suğdî, *en-Nütef fi'l-fetâvâ*, thk. Salahaddin en-Nâhî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 2/770; Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî Habbâzî, *el-Muğnî fi usûlû'l-fikh*, thk. Muhammed Muzhir Bekâ (Mekke: Merkezü'l-Bahsî'l-Âli ve İhyâi Tûrâsî'l-İslami, 1903), 273; İtkânî, *eş-Şâmil fi şerhi Usûlû'l-Pezdevî*, vr. 25b-37a. Hanefî fakihlerin delil değeri tartışılan sahâbî kavli hakkındaki kanaatleri hakkında detaylı bilgi için bk. Erden, *Ebû Hanîfe'nin Deliller Hiyerarşisinde Sahâbî Kavlinin Konumu*, 97-118.

i-) Sahâbî beyanının Kur'an ve sünnetin genel anlamına ters düşmemesi gerekir. Âyet ve hadisin belirgin manasına zıt olan sahâbî kavli ile hareket edilmez.⁴³

ii-) Görüş bildiren sahâbînin fıkıh bilgini olması gerekir. Bedeviler gibi fıkıh bilgisinden mahrum olan ve ittifakla uyulması meşru olmayan sahâbe sözlerinin delil değeri yoktur.⁴⁴

iii-) Sahâbî kavli ile ters düşen başka bir sahâbî kavli bulunmaması gerekir.⁴⁵ Zira bu yönde bir sahâbî kavlinin olması halinde ihtilafta icma meydana gelir. Bu durumda kendisine muhalefet edilen sahâbî kavliyle amel etmek vacip olmaz. Ancak yine de sahâbîlerin ifadelerinin dışına çıkarak onlardan hiçbirinin söylemediği bir şeyi ifade etmek meşru değildir.⁴⁶

Netice itibarıyla Hanefî fıkıh bilgilerinin kahir ekseriyetine göre hakkında nass bulunmayan bir meselede, Kur'an ve sünnetin geneline aykırı olmayan ve sahâbe arasında muhalefet gördüğüne dair herhangi bir ize rastlamayan fakih sahâbî sözünün mutlak olarak kıyastan mukaddem bir delil olduğu söylenebilir.

Ancak Hanefî usul bilgilerinden Ebû'l-Hasen el-Kerhî, diğerlerinden farklı olarak sadece akılla kavranması mümkün olmayan *mekâdir-i şer'îyye* gibi konularda delil niteliği taşıdığını, akıl ile kavranabilen konularda ise kıyasa karşı üstünlüğünün olmadığını iddia etmiştir.⁴⁷ Kerhî'nin usûle dair görüşlerini günümüze aktaran öğrencisi Ebû'l Bekr el-Cessâs'ın ifadesine göre Kerhî sahâbî kavlinin delil değeri noktasında şu sözleri sarf etmiştir:

"Ebû Yûsuf'un bir konuyu izah ederken sıkça şunu dile getirdiğini duydum: 'Bu mesele kıyas açısından bakıldığında şöyledir, ancak ben eser sebebiyle burada kıyası bıraktım.' Ebû Yûsuf'un buradaki 'eser' ifadesinden kastı, hiçbir sahâbînin karşı çıkmadığı sahâbî sözüdür. Onun sahâbî kavline olan bu yaklaşımı, ona göre muhalefet edeni bilinmediği sürece sahâbeyi taklit etmenin kıyasla amel etmekten daha doğru olduğunu gösterir. Ancak bu tutum bana hoş gelmiyor."⁴⁸

⁴³ Kudûrî, *et-Tecrîd*, 2/532, 3/1112, 6/3090, 1525, 8/4065, 10/ 5254.

⁴⁴ Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, 257; Serahsî, *el-Meḫşut*, 8/140; 12/129; 13/30; 18/54; 'Semerkandî, *Mîzânul'-uşûl*, 492; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî*, 3/333.

⁴⁵ Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/361; Pezdevî, *Kenzü'l-vüḫşul ilâ ma'rifeti'l-ḫusul*, 236; Lâmişî, *Kitâb fi usûlü'l-fıkh*, 153; 'Semerkandî, *Mîzânul'-uşûl*, 482.

⁴⁶ Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfi*, vr. 313a; Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/329; Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, 258; Pezdevî, *Kenzü'l-vüḫşul ilâ ma'rifeti'l-ḫusul*, 239; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/112; 'Semerkandî, *Mîzânul'-uşûl*, 492.

⁴⁷ Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/361.

⁴⁸ Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/361.

Ayrıca Debûsî, Pezdevî ve Semerkandî'nin aktardığına göre Kerhî, sahâbî kavlinin delil değeri hakkında şunları söylemiştir: “Sahâbeyi taklit, ancak akılla anlaşılabilen konularda caizdir.”⁴⁹

Tespit edilebildiği kadarıyla Kerhî'nin bu görüşü Hanefî mezhebinde hiç destek bulmamış ve Kerhî bu konuda tek kalmıştır. Bununla birlikte Molla Fenârî, Abdülâziz el-Buhârî, İbn Emîru Hâc, İtkânî, Emir Padişah gibi bazı Hanefî usulcüler, Hanefî mezhebi içerisinde Kerhî'nin görüşüne meyleden bir grup (جماعة) olduğundan bahsetmişler ve bu grup içerisinde sadece Debûsî'nin ismini zikretmişlerdir. Onlara göre Debûsî'nin; sahâbî kavli konusunu incelerken önce Berdâî'nin daha sonra Kerhî'nin görüşünü ele alması ve Kerhî'nin delillerine Berdâî tarafından öne sürülen delillerden daha fazla yer vermesi onun Kerhî'nin görüşüne meylettiğini ve Kerhî gibi sadece akılla anlaşılabilen konularda sahâbî sözünü delil kabul ettiğini göstermektedir.⁵⁰

Ancak Debûsî'nin Kerhî ile aynı kanaate sahip olmadığını gösteren bazı emareler bulunmaktadır. Söz gelimi Debûsî, usul kitabında şer'î deliller konusu incelerken Kitap, Sünnet ve icmâ'dan sonra sahâbî kavlini, daha sonra kıyas konusunu ele almıştır.⁵¹ Yine o, dört gruba ayırdığı zannî deliller içerisinde sahâbî kavline üçüncü sırada, kıyasa ise dördüncü sırada yer vermiştir.⁵² İlaveten Debûsî, usul eserinin çeşitli yerlerinde sahâbî kavlinin kıyastan üstün olduğunu gösteren açıklamalarda bulunmuştur. Söz konusu açıklamalar şu şekildedir:

“Sahâbî kavli de haber-i vahid gibi zanniyet ifade eder. Zira biz hata yapabileceğimiz gibi sahâbî de hata yapabilir. Ancak biz, bazı hadisler sebebiyle ve bir tür içtihad⁵³ dayanarak onların içtihatlarını bizimkilerden üstün tuttuk.”

54

⁴⁹ Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, 168; Pezdevî, *Kenzü'l-vüṣul ilâ ma'rifeti'l-ıusul*, 236; Semerkandî, *Mîzânul'-uṣûl*, 484.

⁵⁰ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/437; İtkânî, *eş-Şâmil fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, vr. 32a; Emîr Padişah, *Teyisirü't-Tahrîr*, 3/133; Ebu 'Abdullah Şemsuddin Muḥammed b. Muḥammed b. Muḥammed el-Ma'ruf ibn Emir Hâc, *et-Taḳrîr ve't-taḥbîr* (b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 2/310; Abdülâziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî*, 3/323; Ayrıca bk. Çetintaş, “Hanefî Mezhbinde Sahâbî Kavlinin Hüccet Değeri”, 32.

⁵¹ Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, 115-114.

⁵² Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, 168.

⁵³ Debûsî, “haberi vahid” ile Hz. Peygamber'e uyulması gerektiğini bildiren hadislerden “içtihat” ile de sahâbî sözlerinin delil olarak kullanılmasına dair ileri sürülen akli argümanlardan söz etmektedir. bk. Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, 257.

⁵⁴ Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, 168.

“Biz, Hz. Peygamber’in sahâbe hakkındaki hadisinden onların görüşlerinin başkalarının görüşlerinden daha doğru olduğunu öğrendik.”⁵⁵

Bu bilgiler doğrultusunda, sahâbî kavlinin delil değeri noktasında Debûsî'nin Kerhî ile aynı kanaatte olduğunu söylemek yerine onun diğer Hanefî usulcüler gibi sahâbî kavlinin mutlak olarak kıyasa takdim edilmesi gerektiği görüşünü benimsediği ifade edilebilir.

4. Kurucu İmamların Çelişkili Tutum Sergilediği İddia Edilen Üç Meselenin Analizi

Kurucu imamlarının sahâbî kavlini kıyasa öncelediklerine dair birçok kanıt bulunduğu halde Debûsî, üç mesele öne sürerek onların sahâbî kavlinin delil değeri konusunda belirli bir görüşlerinin olmadığını ve bu noktadaki tatbikatlarının birleşmediğini ileri sürmüştür.⁵⁶ Hatta Debûsî'nin bu iddiası Habbâzî, İtkânî, İbn Melek, Molla Fenârî, Kemâlüddîn İbn Hümâm, İbn Emîru Hâc, Emir Padişah ve Güzelhisârî gibi birçok Hanefî fıkıh bilgini tarafından savunulmuştur.⁵⁷ Ancak Debûsî, yalnız üç örneğe dayanarak bu görüşü savunsa da bu meseleleri imamların sahâbî kavlini kıyastan öncelikli kabul ettiklerini gösteren rivayetlerle uyumlu bir şekilde yorumlamak mümkündür.

Debusî'nin ileri sürdüğü ilk örnek, ecîr-i müşterekin, yanında kaybolan malı tazmin edip etmeyeceği hakkındadır. Debusî'nin iddiasına göre Ebû Yûsuf ve Şeybânî ecîr-i müşterekin, yanında kaybolan malı tazmin etmesi gerektiğini belirtmiş ve bu görüşlerini Hz. Ali'ye (ö. 40/661) dayandırmışlardır. Buna karşılık Ebû Hanîfe, kıyası esas alarak bu görüşe itiraz etmiş ve ecîr-i müşterekin bu durumda tazmin yükümlülüğünün olmadığını öne sürmüştür.⁵⁸ Ancak Serahsî'nin belirttiğine göre Ebû Hanîfe'nin bu meseledeki tutumu, Hz. Ali'den nakledilen başka bir rivayete dayanmaktadır.⁵⁹ Ayrıca Abdülhak ed-Dihlevî'nin ifadesine göre Ebû Hanîfe'nin bazı konulardaki sahâbî sözüne karşı durduğu şeklinde algılanabilecek açıklamaları, ilgili konuda farklı bir sâhâbî sözünün bulunması nedeniyle yapılmış olabilir. Örneğin Hz. Ali, ecîr-i müşterekin yanında kaybolan malı tazmini konusundaki görüşünden -Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin kanıt olarak kullandıkları rivayet- vazgeçmiştir. Hatta bu mevzuda

⁵⁵ Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, 391.

⁵⁶ Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, 256.

⁵⁷ Habbâzî, *el-Muğnî fi usûli'l-fıkh*, 268; İtkânî, *eş-Şâmil fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, vr. 27a, 27b; İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr fi Usûli'l Fıkh*, thk. Muhammed Ali Beyzun (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1890), 253; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâî*, 2/38-39; İbn Hümâm, *et-Tahrîr fi usûli'l-fıkh*, 361; İbn Emîru Hâc, *et-Tahrîr ve't-Tahbîr*, 2/310; Emir Padişah, *Teysîrû't-Tahrîr*, 3/133; Mustafa Hulusi Güzelhisârî, *Menâfi 'u'd-dekâ'ik*, 218.

⁵⁸ Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, 256.

⁵⁹ Serahsî, *el-Mebṣuṭ*, 12/129.

merfû bir hadis mevcuttur. Bu nedenle, bu meseleye dikkatli yaklaşmak gerekir.⁶⁰ Buradan hareketle Ebû Hanîfe'nin ecîr-i müşterek konusunda re'y ile değil sahâbî kavli ile hüküm verdiği söylenebilir.

Debusî'nin dile getirdiği başka bir konu, hamile kadınların boşanması hakkındadır. Onun ifadesine göre Şeybânî, İbn Mes'ûd ve Câbir b. Abdullah'ın görüşlerine dayanarak, hamile bir kadının üç defa boşanamayacağını ileri sürerken, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf, Şeybânî'nin bu görüşüne itiraz etmiş ve hakkında sahâbî sözü olmamasına rağmen hamile bir kadının üç defa boşanabileceğini savunmuştur.⁶¹ Ancak her ne kadar Debûsî *Takvîmü'l-edille'* de Ebû Hanîfe'nin İbn Mes'ûd ve Câbir b. Abdullah'ın görüşlerine vakıf olduğu halde kıyas yoluyla hüküm verdiğini öne sürse de *Takvîmü'l-edille'* den sonra telif ettiği *el-Esrâr* adlı kitabında, "Büyük olasılıkla Ebû Hanîfe'ye İbn Mes'ûd ve Câbir b. Abdullah'tan gelen haberler ulaşmamıştır." sözlerini sarf etmiştir.⁶² Ayrıca Tahavî'nin ifadesine göre, Ebû Hanîfe'nin bu noktadaki dayanağı kıyas değil, bazı nakli delillerdir.⁶³

Debusî'nin üçüncü iddiası ise selem konusundadır. Ona göre Ebû Hanîfe, İbn Ömer'den aktarılan bir rivayete dayanarak selem sözleşmesinde sermayenin ilan edilmesinin gerekli olduğunu belirtmiş, Ebû Yûsuf ve Şeybânî ise ona karşı çıkmıştır.⁶⁴ Ancak Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin İbn Ömer'den nakledildiği ifade edilen bu rivayetten habersiz olması da ihtimal dahilindedir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin İbn Ömer'den kendisine intikal ettiğini belirttiği rivayet, İbn Ömer'in uygulamalarından yola çıkarak söylenmiş olabilir. Zira tespit edilebildiği kadarıyla kaynaklarda İbn Ömer'den Ebû Hanîfe'nin düşüncesini açıkça dile getiren bir rivayet yer almamaktadır.⁶⁵ Bu nedenle Ebû Yûsuf ve Şeybânî, İbn

⁶⁰ Leknevî, *Fevâtilhu'r-rahamût fi şerhi Müsellemi's-sübût*, 2/234.

⁶¹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 256.

⁶² Salim Özer, *Debusî'nin el-Esrar fi'l-Usuli ve'l-Furu Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 1529.

⁶³ Ceşşâs, *Şerhu muhtaşari't-Taḥâvî*, 5, 47.

⁶⁴ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 256.

⁶⁵ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kible, ts.); Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyârî, *el-Musannef*, thk. Abdürrahman el-Azami (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1982); Ebû Nuaym İsbahanî, *Müsnedü Ebî Hanîfe Rivâyetü Ebî Nuaym*, thk. Muhammed el-Fâriyâbî (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1994); Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. el-Hâris b. Halîl el-Hârisî el-Buhârî, *Müsnedü'l-İmami'l A'zam Ebi Hanîfe*, thk. Lütfurrahman el-Behrâicî (Mekke: el-Mektebetü'l-İmâdiyye, 2010); Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dimaşkî Haskefî, *Müsnedü Ebî Hanîfe Rivâyetü'l-Haskefî*, thk. Abdurrahman Hasan Mahmud (Mısır: el-Âdâb, ts.); Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed Alî el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, thk. Halîl Muhyî'd-dîn el-Meys (Lübnan: Dâru'l-

Ömer'in davranışlarından Ebû Hanîfe kadar açık bir sonuç çıkarmamış ya da böyle bir sonuca varmayı makul bulmamış olması, dolayısıyla ilgili konuda açık bir sahâbî beyanının olmaması nedeniyle bu yönde bir görüş ileri sürmüş olabilirler.

Netice itibarıyla bu ihtimaller mevcutken ve imamlardan aktarılan pek çok nakil ve hukuki örnek öne sürülenin tersini ifade ederken, yalnızca üç meseleden hareketle kesin bir biçimde kurucu imamların sahâbî kavlinin delil değeri noktasındaki kanaatlerinin sabit olmadığını ve bu konudaki tatbikatlarının birleşmediğini iddia etmenin isabetli bir karar olmadığı söylenebilir.

5. Kerhî'nin Sahâbî Kavli Konusunda Hanefî Mezhebinden Farklı Bir Görüş İleri Sürmesinin Olası Nedenleri

Hanefî mezhebinin önde gelen alimlerinden Ebû'l-Hasen el-Kerhî, akılla kavranabilen konularda, sahâbî kavlini, kıyas yoluyla elde edilen hükümlerden üstün tutmama yönündeki tavrıyla Hanefî doktrinine muhalif bir pozisyon almıştır. Kerhî'nin bu konudaki tutumu, Hanefî mezhebinin genel kabullerine karşı çıkışının altında yatan sebepler açısından dikkate değer bir merak konusu oluşturmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Ebû Hanîfe'nin sahâbî kavlinin kıyas karşısındaki konumu noktasında birçok rivayet bulunduğu halde Ebû'l-Hasen el-Kerhî, Ebû Hanîfe'den gelen rivayetler arasında onun sahâbî kavlinin kıyastan öncelikli kabul ettiğini gösteren herhangi bir rivayet bulunmadığını belirtmiştir. Buradan hareketle Kerhî'nin, konuyla ilgili Ebû Hanîfe'den aktarılan herhangi bir rivayet olmadığı kanaatine sahip olması veya Ebû Hanîfe'den nakledilen rivayetleri güvenilir bulmaması sebebiyle, bu konuda Hanefî fakihlerinden farklı bir görüşe sahip olduğu söylenebilir.

Öte yandan Kerhî, itizal düşüncesine yakınlığıyla tanınan bir şahsiyet olarak bilinir. Hatib el-Bağdâdî başta olmak üzere birçok kişi onun Mutezile'nin öncülerinden olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶ Mutezile'nin önde gelenlerinden Kâdî Abdülcebâr ve öğrencisi Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin sahâbî kavlinin hüccet değeri noktasındaki açıklamalarına bakıldığında, Kerhî'nin argümanları ile

Kütübî'l-İlmiyye, 1985).

⁶⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el- Bağdâdî Hatîb el- Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve züyyûluhû*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 10/153; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1986), 11/225; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* (Beirut: Dâru's-Sâdir, 1939), 6/369.

onların argümanları arasında dikkate değer bir benzerlik olduğu görülmektedir. Cessâs'ın belirttiğine göre, Kerhî, sahâbî sözünün delil değeri noktasında şu sözleri sarf etmektedir:

“Bir sahâbînin sözü, icmâ ile sabit bir delil olmadığından, diğer bir sahâbînin ona karşı çıkması mümkündür. Şer’i ölçülerin belirlenmesi konusunda ise içtihat ve kıyasın bir yeri yoktur, bunların öğrenilmesinin yegâne yolu vahiy veya ittifaktır. Sahâbîlerin bu tür bir konuda kesin hüküm bildirmeleri, onların bunu Hz. Peygamber'den aldıklarını gösterir. Çünkü sahâbe, bu ölçüleri varsayım yoluyla belirlemiş olamaz. Bu nedenle şer’i ölçüler konusunda sahâbî sözü bağlayıcıdır ve vahiy mesabesinde olduğu için bu konuda ona uymak zorunludur.”⁶⁷

Burada Kerhî, sahâbî kavlinin, icmâ ile sabit bir delil olmadığı için karşı çıkılabilecek bir haber türü olduğunu, akılla anlaşılabilir konularda delil niteliği taşımadığını, fakat şer’i miktarlar gibi akılla idrak edilemeyen meselelerde, yani mecburiyet hâlinde, sahâbî sözünü hareket etmenin gerektiğini ve yalnızca bu durumda sahâbî sözünün bağlayıcı bir kanıt olduğunu belirtmektedir.

Mutezîlî usul alimi Kâdî Abdülcebbar da sahâbî sözünün delil değeri noktasında şöyle demektedir:

“Sahâbîler arasında yaygın olmayan ve başka bir sahâbînin karşı çıkmadığı sahâbî sözünün, doğru kabul edilen görüşe göre delil değeri bulunmamaktadır. Çünkü bu konuda icmâ yoktur. Bu nedenle onu doğrulamak için bir kanıt gereklidir ve bu kanıt icmâdan başkası olamaz. İlgili konuda icmâ olmadığı için bu tür sahâbî sözleri bir delil sayılmaz. Ancak, cevaplanamayan bir konu hakkında bu tür bir sahâbî sözü varsa, o takdirde bu görüş doğru kabul edilir ve ona göre hareket edilir. Çünkü ilgili konuda başka bir sahâbî rivayetinin olmaması, söz konusu sahâbî sözünün doğruluğunu gösterir. Zira ihtiyaç duyulan bir konuda sahâbîlerden farklı bir görüş ileri sürmek ve bir rivayeti terk edip yanlış bir şeyi savunmak doğru değildir.”⁶⁸

Benzer şekilde Ebû'l-Hüseyin el-Basrî, hakkında icmâ olmadığı için tek bir sahâbî sözünün delil değeri olmadığını belirtmiştir.⁶⁹ Ayrıca sahâbî sözünün yalnızca akıl ile idrak edilemeyen konularda delil değeri olduğunu şu cümlelerle ifade etmiştir: “Bir sahâbî, içtihat yapılamayan bir konuda görüş bildirdiğinde

⁶⁷ Ceşşâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/361.

⁶⁸ Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî Ebû'l-Hüseyin el-Basrî, *Şerhu'l-'Umed*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Züneyd (Kahire: Dâru'l-Matbaati's-Selefiyye, 1990), 1/257-259.

⁶⁹ Ebû'l-Hüseyin el-Basrî, *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'l-fıkıh*, 2/71-72.

yapılması gereken onun bu sözü bir rivayet olarak aktardığına hükmetmektir. Zira kuvvetle muhtemel sahâbî bu bilgiyi Hz. Peygamber'den almıştır.”⁷⁰

Görüldüğü üzere deliller hiyerarşisinde akli nakle takdim eden Mutezile,⁷¹ doğal olarak akıl karşısında sahâbî kavlinin delil değerinin bulunmadığını ileri sürmüş, ancak akıl yoluyla kavranamayan konularda zaruret halinde onunla amel edilebileceğini belirtmiştir. Büyük olasılıkla yukarıda adı geçen Mutezili bilginler bu görüşü hocalarından nakletmişlerdir. Dolayısıyla bu görüş, Mutezili mezhebinin konuyla ilgili kanaatini yansıtmaktadır. Muhtemelen Kerhî de Mutezile mezhebinin etkisi altında kaldığı için bu hususta Hanefî mezhebinden farklı bir görüş ileri sürmüştür.

Sonuç

Sahâbe, Hz. Peygamber'le birlikte yaşamış, onunla dostluk kurmuş, vahyin nuzulüne şahit olmuş kimselerdir. Onlar, Kur'an ve Sünnet'in sonraki nesillere aktarılmasına öncülük etmiş ve bu iki temel kaynağın en orijinal şekilde korunmasını sağlamışlardır. Sahâbenin bu özel konumu ve hususiyetleri sebebiyle İslâm hukukçuları, sahâbeden gelen rivâyetlere ve içtihatlarına büyük önem vermişlerdir.

Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe de içtihad ederken sahâbî kavli deliline özel bir değer atfetmiş, akılla kavranması mümkün olan ve olmayan konularda sahâbî kavli bulunması durumunda kıyasa göre değil sahâbî kavlini dikkate alarak hüküm vermiştir. Aynı şekilde onun önde gelen öğrencileri Ebû Yûsuf ve Muhammed Şeybânî, bu konuda Ebû Hanîfe'nin metodunu takip ederek her iki durumda sahâbî kavlini kıyasa takdim etmişlerdir. Hanefî mezhebinin kurucu imamları, kendi eserlerinde sahâbî kavlinin bulunduğu yerde kıyasa başvurulmayacağını açıkça belirtmiştir. Ayrıca onların fikhî analizleri ve onlardan nakledilen pek çok rivayet bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ancak Ebû'l-Hasen el-Kerhî, Ebû Hanîfe'nin sahâbî kavlini delil olarak kabul ettiğine dair ondan nakledilen bir rivayet bulunmadığını iddia ederek onun sahâbî kavlini kıyasa takdim etmediğini öne sürmüştür. Debûsî de bu konuda Kerhî ile aynı kanaati paylaşmış, hatta üç meseleden hareketle kurucu imamların sahâbî kavli ile ilgili uygulamalarının örtüşmediği; onların kimi zaman sahâbî kavline kimi zaman kıyasa bakarak hüküm verdikleri yönünde başka bir görüş ortaya atmıştır. Fakat ne Kerhî'nin ne de Debûsî'nin görüşü

⁷⁰ Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, 2/174.

⁷¹ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *el-Hayevân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991), 4/362; Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, nşr. Fuâd Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Farâbî, 2017), 87-88.

imamlardan nakledilen rivâyetler ve hukuki değerlendirmeler ile uyumlu değildir. Ayrıca Debûsî'nin, imamların sahâbî kavlini bırakıp kıyasla amel ettiklerine dair öne sürdüğü üç meseleyi, imamların sahâbî kavlini kıyastan öncelikli kabul ettiklerini gösteren nakillerle uyumlu bir biçimde yorumlamak mümkündür. Bu sebeple, imamların açık beyanlarını ve bunun aksini gösteren çok sayıda fıkhi örneği göz ardı edip, onların sahâbî kavlini kıyastan öncelikli görmediklerini ileri sürmenin doğru bir yaklaşım olmadığı söylenebilir.

Öte yandan Hanefî fakihler de deliller hiyerarşisi konusunda imamlarının belirlemiş olduğu çerçeveyi aşmamışlar, Kur'ân ve Sünnet'in umumuna aykırı olmayan ve muhalifi bilinmeyen fakîh sahâbî sözünün mutlak olarak kıyastan öncelikli bir delil olduğunu savunmuşlardır. Ancak Kerhî, onlardan farklı olarak, akıl ile kavranabilen konularda bu tür sahâbî sözünün kıyas karşısında herhangi bir üstünlüğünün bulunmadığını iddia etmiştir. Onun, sahâbî sözünün delil değeri noktasındaki görüşünün altında yatan sebeplere bakıldığında iki önemli nokta dikkat çekmektedir. İlk olarak Kerhî'nin, Ebû Hanîfe'nin sahâbî kavlini kıyastan öncelikli kabul ettiğine dair herhangi bir rivayet olmadığı kanaatine sahip olması ya da Ebû Hanîfe'den gelen rivayetleri sahih bulmaması nedeniyle, bu konuda Hanefî fakihlerden farklı bir görüş ileri sürdüğü söylenebilir. Bunun yanı sıra onun sahâbî kavline olan yaklaşımı ile Mutezile mezhebinin sahâbî kavline olan yaklaşımı arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Bu nedenle bu noktadaki diğer bir ihtimal, Mutezilî düşünceye yakın olduğu bilinen Kerhî'nin sahâbî kavlinin delil değeri konusunda, deliller hiyerarşisi içerisinde akli nakle takdim eden Mutezile mezhebinin etkisi altında kaldığı ve bu hususta Mutezile ile aynı görüşü benimsemiş olabileceğidir.

Diğer taraftan Hanefî mezhebi içerisinde yer alan bazı fakihler, Debûsî'nin de aralarında bulunduğu bir grup Hanefî fakihin, Kerhî'nin görüşünü paylaştığını belirtmiştir. Ancak, tespit edilebildiği kadarıyla Kerhî'nin bu yaklaşımını destekleyen başka bir Hanefî fakih bulunmamaktadır. Ayrıca, Debûsî'nin aksi bir görüşe sahip olduğunu gösteren bazı kanıtlar mevcuttur.

Sonuç olarak, Hanefî mezhebinin gerek akıl/kıyas ile anlaşılabilen gerek anlaşılabilen konularda sahâbî kavlini kıyasa tercih ettiği ve bu konuda yalnızca Ebû'l-Hasen el-Kerhî'nin farklı bir görüş ileri sürdüğü görülmektedir. Ayrıca, Hanefî mezhebinin sahâbî kavlinin delil değeri konusundaki bu tavrı, mezhebin kıyas karşısında sünneti (hadis) terk ettiği iddiasının doğru olmadığını göstermektedir. Öyle ki Hanefîler, sünnetin bir türü olan ve sünnet ile amelin nihaî noktası kabul edilen sahâbî kavli mevcut olduğunda dahi kıyası terk etmiş, nakli esas olarak hüküm ortaya koymuşlardır.

Kaynakça | References

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî*. thk. Abdullah Mahmud Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Musannef*. thk. Abdürrahman el-Azami. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1982.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*. thk. Halil Muhyiddin Elmîs. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- Apaydın, Hacı Yunus. "Sahâbî Sözü-Kıyas İlişkisi ve Mezhep İmamlarının Uygulamalarından Örnekler". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (1994).
- Apaydın, Hacı Yunus. "Sahâbî Sözü'nün Hukukî Değeri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990).
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısırî. *el-İnâye fi şerhi'l-Hidâye*. Kahire: Dâru'l-Fikr, ts.
- Beyhakî, Ebübekir Ahmed b Hüseyin b Ali. *el-Medhal ilâ Süneni'l-kübra*. thk. Muhammed Ziyaürahman el-Azimi. Kuveyt: Dâru'l-Hulefa li'l-Kitabî'l-İslâmî, ts.
- Beyhakî, Ebübekir Ahmed b Hüseyin b Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Mustafa Dib Boga. Beyrut: Dâr'u İbni Kesîr, 1987.
- Buhârî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. el-Hâris b. Halîl el-Hârisî. *Müsnedü'l-İmami'l A'zam Ebi Hanîfe*. thk. Lütfurrahman el-Behrâicî. Mekke: el-Mektebetü'l-İmâdiyye, 2010.
- Burhânüşşerîa, Burhâneddîn Mahmûd b Ahmed el-Buhârî. *el-Muhtâtu'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*. thk. 'Abdulkerim Sâmi el-Cundî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Câhîz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz el-Kinânî. *el-Hayevân*. Beyrut: Dâr'ul-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- Ceşşâs, Ebû Bekr Ahmed b 'Alî er-Râzî. *Şerhu Muhtâşari't-Taḥâvî*. thk. 'İşmetullah İnâyetullah Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye - Dâru's-Sirâc, 2010.
- Ceşşâs, Ebû Bekr Ahmed b 'Alî er-Râzî. *el-Fuṣûl fi'l-uşûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 2. Basım, 1994.
- Çetintaş, Recep. "Hanefî Mezhinde Sahâbî Kavlinin Hüccet Değeri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2017).
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ. *Te'sîsü'n-nazar*. thk. Mustafa Muhammed Kabbânî. Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ts.
- Debûsî, Ebû Zeyd 'Abdillâh b Muhammed b 'Ömer b İsâ. *Takvîmu'l-edille*. thk. Halîl

- Muhyiddin el-Meys. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Demirel, Harun Reşit. "Ehl-i Hadis ve Usûlcüler Arasında Sahâbe Tanımı Tartışması". *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe -Sahâbe Kimliği ve Algısı-*. Sakarya: İSAV, 2013.
- Demirî, Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kahirî eş-Şâfiî. *en-Necmü'l-vehhâc fi-şerhi'l-Minhâc*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2004.
- Durmuş, Abdullah. *Takvimü'l-edille Adlı Eseri Çerçevesinde Debusi'de Naslar Dışındaki Şer'i Deliller*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Ebû Nuaym İsbahanî. *Müsnedü Ebî Hanîfe Rivâyetü Ebî Nuaym*. thk. Muhammed el-Fâriyâbî. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1994.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *el-Âsâr*. thk. Ebû'l Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ebu Yusuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *el-Ĥarâc*. thk. ẓâhâ 'Abdurra'ûf Sa'd. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezherî, ts.
- Ebu Yusuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *er-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâ'i*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî. Haydarâbâd: Lecnetü İhyâ'i'l-Ma'arif, ts.
- Ebu Yusuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *İhtilâfî Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leyla*. thk. Ebu'l Vefâ el-Afgânî. Hindistan: Lecnetü İhyâ'i'l-Ma'arif en-Nu'maniyye, ts.
- Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî. *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'l-fikh*. thk. Halil el-Mis. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî. *Şerhu'l-Umed*. thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Züneyd. Kahire: Dâru'l-Matbaati's-Selefiyye, 1990.
- Emîr Padişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekkî. *Teysirü't-Tahrîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Erden, Salih. *Ebû Hanîfe'nin Deliller Hiyerarşisinde Sahâbi Kaolinin Konumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef. *et-Talikatü'l-kebîra fi mesâilî'l-hilâf alâ mezhebi Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2010.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Mustaşfâ fi 'ilmi'l-uşûl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Günay, Musa. "İmam Ebû Hanîfe'nin Sahâbi Kavli ile İlgili Görüş ve Uygulamaları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2013).
- Güzelhisârî, Mustafa Hulusi. *Menâfi'u'd-dekâ'ik fi şerhi Mecâmi'i'l-hakâ'ik*. İstanbul: Şirketü Sahafiyye-i Osmânî, 1891.
- Habbâzî, Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî. *el-Muğni fi usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Muzhir Bekâ. Mekke: Merkezü'l-Bahsî'l-Âlî ve İhyâi't-Türâsî'l-İslâmî, 1903.
- Hâkim eş-Şehîd, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî. *el-Kâfi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 922.
- Haskefi, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dimaşkî. *Müsnedü Ebî Hanîfe Rivâyetü'l-Haskefi*. thk. Abdurrahman Hasan Mahmud. Mısır: el-Âdâb, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Kifâye fi ma'rifeti usûl-*

- i ilm-ir-rivâye*. Mısır: Dâr-ü'l-Hüdâ, 2002.
- Hatîb el- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el- Bağdâdî. *Tarîhu Bağdâd ve Züyûluhû*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Herevî, Ebû İsmâil Abdullah b. Muhammed. *Zemmü'l-keîlâm ve ehlihi*. thk. Abdurrahman Abdülaziz eş-Şebel. el-Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hükm, 1998.
- İbn Abdilberr, Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *el-İntifâ' fî fedâilî's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ Mâlik ve's-Şâfi' ve Ebî Hanîfe*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Acîbe, Sâlih b. Muhammed b. Nûh b. Abdillâh b. Ömer el-Ömerî. *Îkazü hümemi üli'l-ebşâr li'l-iktidâ-i bi seydi'l-muhacirin ve'l-ensâr*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru'l-Kible, ts.
- İbn Ebî'l Avvâm, Ebû'l Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. el-Haris b. es-Sa'dî. *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkıbuhü*. thk. Latîfü'r-Rahmân el-Behrâicî el-Kâsmî. Mekke: Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Tahrîr ve't-Tahbîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Hacer, Ahmed b Ali el-Askalânî. *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdisi Râfi'i'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.
- İbn Hacer, Ahmed b Ali el-Askalânî. *Tehzîbu't-tehzîb*. Hindistan: Matbaatü Dairâtü'l-Ma'arif en-Nizâmiyye, 1908.
- İbn Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *et-Tahrîr fî usûli'l-fikh*. thk. Mustafa el-Bâbî el-Halebî. Mısır: Külliyyetü's-Şeria bi'l-Ezherî's-Şerîf, 1932.
- İbn Hüsrev, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed el-Belhî. *Müsnedü'l-İmam el-a'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit*. thk. Latîfü'r-Rahman el-Behrâicî. Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Cemmâilî el-Makdisî. *el-Muğni şerh-u Muhtasari'l-Hirakî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabi, 1985.
- İbn Mâze, Ebû Hafs (Ebû Muhammed) Hüsâmüddîn es-Sadrü's-Şehîd Ömer b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî. *Kitabü Şerhi Edebi'l-kâdi li'l-Hassâf*. thk. Muhyî Hilâl Serhân. Bağdâd: Matbaatü'l-İrşad, 1977.
- İbn Mâze, Ebû Hafs (Ebû Muhammed) Hüsâmüddîn es-Şadrü's-Şehîd Ömer b. 'Abdil'azîz b. Ömer b. el-Buhârî. *Edebu'l-kâdi li'l-Haşşâf*. thk. Muhyî Hilâl Serhân. Bağdâd: Matba'atü'l-İrşad, 1977.
- İbn Melek. *Şerhu Menâri'l-envâr fî Usûli'l Fikh*. thk. Muhammed Ali Beyzun. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1890.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Misrî. *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâik ve Minhatü'l-hâlik ve tekmeletü't-Tûrî*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-

İslâmi, ts.

- İbn Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Abdullatif el-Hemim-Mahir Yasin el-Fahl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ma'rifetü envâi ulûmî'l-hadis*. thk. Abdullatif el-Hemim-Mahir Yasin el-Fahl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- İbnü'l Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümmem*. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1939.
- İtkânî, Kıvâmüddîn Emîr Kâtîb b. Emîr Ömer b. Emîr Gâzî el-Fârâbî. *eş-Şâmil fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Carullah, 5, 488.
- Jahdani, Abdelouahad. *Kitâb Masâil al-Hilâf fi Usûl al-Fiqh Les problèmes de divergences en méthodologie juridique de Husayn b.'Alî al-Saymarî*. Marseille: Université de Provence-Aix-Marseille, Phd Thesis, 1991.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *Fazlî'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. nşr. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Farâbî, 2017.
- Kâsânî, Ebû Bekir b Mes'ûd. *Bedâ' i u's-şanâ' i' fi tertibi'ş-şerâ' i'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Aḥmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Aḥmed. *et-Tecrîd*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cum'a Muhammed. Kahire: Dâru's-Selâm, 2006.
- Lâmişî, Ebû Senâ' Mahmud b. Zeyd. *Kitâb fi usûlü'l-fikh*. thk. Abdül Mecid et-Türkî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995.
- Leknevî, Bahrülulûm Ebü'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn el-Ensârî es-Sihâlevî. *Fevâtilihü'r-rahâmût fi şerhi Müsellemi's-sübût*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebir fi fikhi mezhebi'l-İmam eş-Şâfiî*. thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzibu'l-kemâ'l fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvad Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Molla Fenârî, Muhammed b. Hamza b. Muhammed Şemseddin Fenârî. *Fusûlü'l-bedâi fi usûli'ş-şerâi*. thk. Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- Muhammed Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *el-İmâm Ebû Hanîfe hayâtühû ve 'asruh ârâ'ühû ve fikhuhû*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1991.
- Özen, Şükrü. "Te'sisü'n-Nezâ'ir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/545-547. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özer, Salim. *Debbusî'nin el-Esrâr fi'l Usûl ve'l-Furû Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. *Kenzü'l-vusûl ilâ marifeti'l-usûl*. Karaçi: Matbaatü Cavit Biris, ts.
- Saymeri, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*.

- Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1985.
- Semerqandî, Alâü'd-dîn Ebûbekir Muhammed b. Aḥmed. *Mîzânul'-uşûl fî netâici'l-ukûl*. thk. Muhammed Zekî 'Abdilberr. Katar: Maṭâbi'u'd-Dûha'l-Hadîse, 1984.
- Semerqandî, Ebû'l-Leyṣ Naşr b. Muhammed. *U'yûnü'l-mesâil*. thk. Salahüddin en-Nahi. Bağdad: Maṭba'atü Es'ad, 1966.
- Serahsî, Ebu Bekir Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *el-Mebşuṭ*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Serahsî, Muhammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsu'l-Eimme. *Uşûlu's-Serahsî*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1973.
- Siğnâkî, Ḥusâmeddîn Ḥuseyin b. 'Alî b. Ḥaccâc b. 'Alî. *el-Kâfi Şerhu'l-Pezdevî*. thk. Faḥruddîn Seyyid Muhammed Kañit. b.y.: Mektebetu'r-Rüşd li'l-Neşr ve't-tevzî', 1422.
- Suğdî, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Hüseyn b. Muhammed. *en-Nüteffî'l-fetâvâ*. thk. Salahaddin en-Nâhî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Süyûfî, Celâlüddîn. *Miftâhü'l-cenne fî'l-ihricâc bi's-sünne*. Medine-i Münevvere: el-Câmiatü'l-İslâmî, 1989.
- Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ümm*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990.
- Şeybânî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. el-Ḥasen b. Ferḳad. *el-Âsâr*. thk. Ebû'l Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Şeybânî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. el-Ḥasen b. Ferḳad. *el-Aşl*. thk. Muhammed Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 2012.
- Şeybânî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. el-Ḥasen b. Ferḳad. *el-Câmi'u's-Şağîr ve şerḥuhu en-Nâfi'u'l-Kebîr*. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1985.
- Şeybânî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. el-Ḥasen b. Ferḳad. *el-Ḥüccce alâ ehl-i Medine*. thk. Mehdi Ḥasen el-Keylânî el-Ḳâdirî. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1982.
- Şeybânî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. el-Ḥasen b. Ferḳad. *el-Meḥâric fî'l-Ḥiyel*. Kahire: Mektebetü'-Sekafeti'd-Diniyye, 1999.
- Şîrâzî, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî. *Müsnedü Ebî Hanîfe*. thk. Abdrurahman Hasan Mahmud. Mısır: el-Âdâb, ts.
- Takiyyüddîn Temîmî, Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî. *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Lecnetü İhyâ-i Tûrâsî'l-İslâmî, 1970.
- Zâhid el-Kevserî. *Fıkhu ehlî'l-Irâk ve hadîsühüm*. thk. Muhammed Salim Ebû Âsî. Kahire: Dâru'l-Besâir, 2009.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî. *Bahrü'l-muhîd*. Mısır: Darü'l-Kütübî, 1994.